

نظام قضایی در صدر مشروطیت

(۱۳۲۵-۱۳۲۹ ق)

(باتکیه بر اسناد امجد السلطان؛ معاون وزارت عدلیه)

دکتر حمیده شهیدی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نظام قضایی در صدر مشروطیت

(۱۳۲۹-۱۳۲۵ق)

با تکیه بر اسناد امجد السلطان معاون وزارت عدلیه

مؤلف:

دکتر حمیده شهیدی

سرشناسه	شهیدی، حمیده، ۱۳۵۵ -
عنوان	نظام قضایی در صدر مشروطیت (۱۳۲۵-۱۳۲۹ ق) با تکیه بر اسناد امجدالسلطان معاون وزارت عدلیه
پدیدآورنده	حمیده شهیدی،
مشخصات نشر	قم: نشر استناد، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری	۳۱۲ ص؛ جدول، نمونه.
شابک	8 - 2 - 98559 - 622 - 978
وسعت فهرست نویسی	فیا
یادداشت	کتابنامه ص، [۲۷۳] تا ۲۸۲ -.
یادداشت	نمایه.
موضوع	امجدالسلطان، محمد ایران، وزارت عدلیه ایران، وزارت عدلیه -- قوانین و رویهها ایران، وزارت عدلیه -- تاریخ -- اسناد و مدارک قوه قضائیه -- ایران -- تاریخ -- ۱۳۲۵-۱۳۲۹ ق. Judicial power -- Iran -- History -- 1907-1911 قوه قضائیه -- ایران -- تاریخ -- ۱۳۲۵-۱۳۲۹ ق. -- اسناد و مدارک Judicial power -- Iran -- History -- 1907-1911 -- Sources
رده بندی کنگره	KMH۲۶۱۳
رده بندی دیویی	۳۴۷/۵۵۰۱۲
کتابخانه ملی	۹۰۶۲۹۳۲

نشر استناد

نظام قضایی در صدر مشروطیت (۱۳۲۵-۱۳۲۹ ق)

با تکیه بر اسناد امجدالسلطان معاون وزارت عدلیه

مؤلف: دکتر حمیده شهیدی

ناشر: استناد

طراح و صفحه‌آرا: روح‌الله محمدی

شابک: ۸-۲-۹۸۵۵۹-۶۲۲-۹۷۸

نوبت چاپ: اول

سال چاپ: ۱۴۰۱

شمارگان: ۳۰۰ جلد

قیمت: ۱۷۰۰۰۰ تومان

* همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

nashrestenad@gmail.com

قم - باجک - کوچه ۷۵ - بلاک ۱۰۴ - واحد ۱ - تلفن: ۰۹۱۲۲۵۱۳۵۴۴

فهرست مطالب

مقدمه ناشر / ۹

پیشگفتار / ۱۱

مقدمه / ۱۳

۱۴	طرح مسأله
۱۵	علت انتخاب بازه زمانی ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۹ ق
۱۶	پرسش های پژوهش
۱۸	پیشینه پژوهش
۲۰	معرفی و نقد منابع
۳۰	ضرورت، هدف و روش پژوهش
۳۱	قلمرو پژوهش

فصل نخست: ساختار و تشکیلات عدلیه / ۳۷

۴۳	الف. تعیین حدود شرع و عرف
۴۸	ب. محاکم و تشکیلات

ج. ترتیب رسیدگی به پرونده‌های قضایی ۵۸

فصل دوم: مردم و عدلیه / ۶۹

الف. سنخ شناسی مراجعان به عدلیه ۷۱

ب. مؤلفه‌های مورد انتظار مردم از عدلیه ۸۱

ج. مشکلات قضایی مردم ۹۶

۱. مشکلات حقوقی ۹۶

الف. دعاوی ملکی ۹۶

ب. دعاوی مالی ۱۰۴

ج. دعاوی در حوزه وقف ۱۱۶

د. دعاوی در حوزه ارث ۱۱۸

۲. مشکلات جزایی ۱۲۰

الف. جعل اسناد ۱۲۱

ب. جرائم سیاسی و مطبوعاتی ۱۲۸

ج. سایر جرائم (سرقت، قتل، شرارت و نزاع) ۱۳۶

فصل سوم: چالش‌ها و مشکلات عدلیه / ۱۴۳

الف. فقدان قوانین مدون و نبود ضمانت اجرا ۱۴۵

ب. ضعف استقلال دستگاه قضا ۱۵۶

ج. مشکل مالی و ضعف نیروی انسانی ۱۶۸

فصل چهارم: نخستین تکاپوهای عدلیه در برطرف کردن چالش‌های قضایی و
برآوردن انتظارات مردم / ۱۷۷

- الف. تدوین و تصویب قوانین ۱۸۰
ب. تأمین استقلال، ایجاد عدالت و همه‌گیرکردن قانون ۱۸۶
ج. تأمین بودجه و تقویت نیروی انسانی ۱۹۰

فصل پنجم: مقایسه کارکرد نظام قضا در دوره مشروطه با پیش از آن
در عصر قاجاریه / ۱۹۷

- الف. نظام قضایی مشروطه در تداوم پیش از آن ۱۹۹
ب. تحول در نظام قضایی با تغییر ساختار حکومت ۲۱۱
ج. مقایسه رابطه مردم با عدلیه در دوره مشروطه با پیش از آن ۲۱۸

نتایج پژوهش / ۲۲۵

ضمانت / ۲۳۵

کتابنامه / ۲۷۳

- اسناد، نسخ خطی، نشریات ۲۷۳
کتاب‌ها و مقالات ۲۷۴

نمایه‌ها / ۳۸۳

سخن ناشر

قلاب مشروطه یکی از مهم‌ترین رویدادهای تاریخ معاصر ایران است که عکس در واپسین ایام زمامداری مستبدانه قاجارها محسوب می‌شود. در این فرآیند مطالبه عدالتخواهی و تشکیل عدالتخانه یکی از شعارهای محوری و آرمانی ملی و مبنایی بود که همگان بر تحقق آن صورت همراه بودند.

این مهم یعنی تشکیل قوه قضائیه، در متمم قانون اساسی مورد توجه و تأکید ویژه قرار گرفت؛ قوه قضائیه به عنوان یک قوه مستقل تشخیص یافت و اصول متعددی ذیل عنوان «حقوق ملت ایران» نحوه نحوه و تعامل مردم و دستگاه قضایی را تبیین نمود؛ اما ایجاد یک حلقه منظم، مستقل و کارآمد نیازمند تمهیدات و لوازمی بود که در آن دوران دولتهای عصر مشروطه میسر نشد و این مأموریت مهم به عهد بعد یعنی رضاشاه منتقل گردید.

با این حال، توجه پژوهشی به عدلیه و در کل نظام قضایی عصر مشروطه به ویژه از منظر اسناد ضرورتی اجتناب ناپذیر است که سرکار خانم دکتر حمیده شهیدی، سندپژوه ارجمند کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی این مهم را به عنوان رساله دکتری خود به انجام رسانده و پس از تکمیل و تتمیم در قالب کتاب حاضر به علاقه مندان عرصه تاریخ حقوق تقدیم کرده است.

و من الله التوفیق

حسن زندیه

مدیر نشر استاد

در سالهای مورد نظر که مقارن با صدر مشروطیت است در منابع اطلاع چندانی به دست نمی آید؛ اما می توان در پرتو اسناد، به ایضاح موضوع پرداخت و کاستی های منابع تاریخی را به کمک آن ترمیم کرد. اگر چه پراکندگی موضوعی اسناد و دشواری خوانش آن صبر و حوصله مضاعفی را می طلبد؛ اما بهره گیری از ده هزار برگ سند مربوط به عدلیه و پرداختن به موضوعاتی که تاکنون مورد توجه قرار نگرفته از نوآوری های این پژوهش است.

در پایان بر نگارنده بایسته است از کسانی که در انتشار این مجموعه یاری رسان بوده اند تشکر کنم:

اساس این پژوهش در مقطع دکتری در گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد ایجاد شد. از عنایت تمامی اساتید فرهیخته آن گروه که در محضرشان شاگردی کردم، تشکر می کنم. از جناب دکتر حسن آبادی مدیریت محترم پیشین مرکز اسناد آستان قدس رضوی، از آقای جهانگیری مسئول محترم ارائه خدمات به پژوهشگران در مرکز اسناد، تشکر و قدرانی می کنم. همچنین از جناب دکتر زندیه که چاپ و نشر این کتاب را عهده دار شدند، سپاسگزاری می کنم. خداوند یاری گر همه این بزرگواران باشد.

حمیده شهیدی

پژوهشگر سازمان کتابخانه ها، موزه ها

و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

آذر ۱۴۰۱

پژوهشگر بوده است، پرداخته می‌شود.

طرح مسأله

رخداد مشروطه فصل جدیدی را در تاریخ سیاسی و اجتماعی مردم ایران گشود و منجر به تحول در حوزه‌های مختلف از جمله ساختار حقوقی و قضایی کشور شد. یکی از عمده‌ترین منابعی که می‌توان در پرتو آن به تاریخ نظام قضا در این دوره پرداخت، اسناد امجدالسلطان، معاون عدلیه در سال‌های ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۹ق است. از تاریخ نظام قضا در سال‌های مورد نظر که مقارن با صدر مشروطیت است در منابع اطلاع چندانی به دست نمی‌آید؛ اما می‌توان زوایای پنهان آن را در پرتو اسناد مذکور مورد شناسایی و بازخوانی قرار داد و به ایضاح موضوع پرداخت.

هرچند این اسناد عمدتاً با هدف اداری و اجرایی به نگارش درآمده‌اند؛ اما با خوانش آنها و تبدیل «داده» به «فکت» (گزارش‌های نزدیک به واقع)، می‌توان در پژوهش‌های تاریخی مورد استفاده قرار داد و کاستی‌های منابع تاریخی را به کمک آن ترمیم نمود. اسناد امجدالسلطان تاکنون منتشر نشده و مورد بهره‌برداری پژوهشگران نیز قرار نگرفته است. بازخوانی نظام قضایی ایران در پرتو این اسناد، از آن حیث حائز اهمیت است که امجدالسلطان خود یکی از مقامات مهم وزارت عدلیه در صدر مشروطه بوده است و می‌توان به وسیله آن تأثیر رخداد مشروطه را در نظام قضایی کشور مورد بررسی قرارداد و از آن اطلاعاتی در باب تشکیلات عدلیه، رابطه مردم با دستگاه قضا، مشکلات عدلیه و اقدامات دستگاه قضا در برطرف کردن آن، به دست آورد. بدیهی است در این میان، منابع

تاریخی هم می‌توانند پژوهش‌گر را در تکمیل کاستی‌ها و فهم و تفسیر بهترین اسناد یاری‌کنند. این که نظام قضایی در این دوره نسبت به دوره پیش از خود از چه وضعیتی (استمرار یا تغییر/ تداوم یا تحول) برخوردار بود، عمده‌ترین مسأله‌ای است که در کانون توجه این نوشتار می‌باشد. منظور از مفهوم نظام قضایی در این پژوهش مجموعه ساختار تشکیلاتی و اداری، حاکمان قضایی (قاضی و وکیل و محکمه و گواهان)، محکومان قضایی (حکم، استیناف، قطعیت، اجرا)، روش‌ها (صدور حکم، نسخ حکم، اجرای حکم، مبانی صدور حکم (ادله انشاء حکم)) می‌باشد.

علت انتخاب بازه زمانی ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۹ ق

انتخاب بازه زمانی ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۹ ق (۱۹۱۱-۱۹۰۷ م) در عنوان پژوهش، به این علل بوده است:

۱. سازمان و تشکیلات قضایی که بخشی از نظام اداری این دوره محسوب می‌شود، در دو مقطع زمانی قابل بررسی و مطالعه است: نخست با تصویب «متمم قانون اساسی» از سال ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۹ ق و دوم پس از تصویب قانون «اصول تشکیلات عدلیه» که از رجب ۱۳۲۹ ق تا پایان قاجاریه ادامه می‌یابد. قانون اساسی مشروطه که در سال ۱۳۲۴ ق با شتاب و متأثر از فضای هیجانی رخداد مشروطه به تصویب مجلس رسید، موضوعاتی از جمله عدلیه یا قوه قضائیه را شامل نمی‌شد؛ از این رو تدوین متمم قانون اساسی در دستور کار قرار گرفت و در سال ۱۳۲۵ ق به تصویب رسید. در متمم قانون اساسی، برای نخستین بار ذکری از قوه قضائیه به میان آمد و طی اصولی جایگاه قوه قضائیه در ساختار حکومت، تشکیلات

و سازمان قضایی و اساسی ترین مسائل مربوط به امر قضاوت مورد اشاره قرار گرفت. در واقع ایجاد سازمان و تشکیلات قضایی به صورت رسمی پس از تصویب متمم قانون اساسی از سال ۱۳۲۵ق آغاز گشت. از آنجا که این قانون به کلیات پرداخته بود، نیاز به تدوین و تصویب قوانینی مفصل تر و جزئی تر وجود داشت؛ از این رو قانون اصول تشکیلات عدلیه در رجب ۱۳۲۹ق به تصویب رسید. دوره نخست که سال های ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۹ق را در بر می گیرد موضوع و محور این رساله می باشد.

۲. روح حاکم بر این مطالب، نتیجه بررسی و مطالعه حجم وسیعی از اسناد منحصر به فرد به تعداد ده هزار برگ سند می باشد که بازه زمانی ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۹ق را در بر می گیرد. این اسناد مربوط به دوره معاونت سید میرزا محمدخان حسینی ملقب به امجدالسلطان در عدلیه است. در چند ماه نخست پس از مشروطه، میرزا شفیع صدرالممالک به عنوان صدر دیوانخانه یا به عبارتی معاون عدلیه بود تا این که به مقام تولیت آستان امام رضا - علیه السلام - منصوب می شود. پس از وی مقام معاونت عدلیه به برادرش امجدالسلطان احاله می شود. امجدالسلطان از سال ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۹ق حائز این پست بود تا این که پست معاونت عدلیه، بر اساس قانون اصول تشکیلات عدلیه از سلسله مراتب دستگاه قضا حذف شد.

پرسش های پژوهش

پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که: بر اساس اسناد امجدالسلطان، نظام قضایی ایران پس از رخداد مشروطه طی سال های

۱۳۲۵ تا ۱۳۲۹ ق از چه وضعیتی برخوردار بود؟ فرضیه اصلی: نظام قضایی ایران بعد از مشروطیت بین سال‌های ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۹ ق، با توجه به تغییر نظام حکومتی و انتظاراتی که مشروطه ایجاد کرده بود، ضمن حفظ پاره ای از الگوهای پیشین جهت تحقق عدالت تحول یافت.

روش آزمون فرضیه اصلی بر اساس روش تحلیل اسنادی است. پرسش‌های فرعی را نیز می‌توان به شرح زیر صورت بندی کرد:

۱. آیا ساختار و تشکیلات عدلیه در سال‌های آغازین پس از رخداد مشروطه (۱۳۲۹-۱۳۲۵ ق) در مقایسه با پیش از آن در دوره قاجار، تحولی پذیرفت؟

۲. طی سال‌های نخست پس از مشروطه (۲۹-۱۳۲۵ ق) مؤلفه‌های مورد انتظار مردم از عدلیه چه بود؟

۳. آیا رابطه معناداری بین مؤلفه‌های مورد انتظار مردم از عدلیه با درک مفهوم مشروطیت وجود دارد؟

۴. مشکلات و دعاوی قضایی مردم در دو حوزه حقوقی و جزایی چه بود؟

۵. نظام قضایی در صدر مشروطیت (۱۳۲۹-۱۳۲۵ ق) با چه چالش‌هایی مواجه بود؟

۶. دستگاه قضا در جهت رفع چالش‌های قضایی و برآوردن انتظارات مردم چه اقداماتی انجام داد؟

۷. عدلیه در دوره مشروطه نسبت به پیش از آن، تا چه حد موفق به بهبود کیفیت روند قضایی و تحقق عدالت گردید؟

پیشینه پژوهش

پژوهش تاریخی در باب مسائل حقوقی و دستگاه قضا کمتر مورد علاقه پژوهندگان تاریخ قرار گرفته است؛ با این حال پژوهش‌هایی چند در خصوص این موضوع که به طور عمده از صبغه تاریخی برخوردارند به عمل آمده است. این آثار از حیث شمولیت حوزه پژوهش (wide to Narrow) به این شرح است:

سید حسن امین: تاریخ حقوق ایران

محمدزرنگ: تحول نظام قضایی ایران

ویلم فلور؛ امین بنانی: نظام قضایی عصر قاجار و پهلوی

حسین زرینی؛ حسین هژبری‌ان: تاریخ معاصر دستگاه قضایی ایران و تحولات آن.

حسن زندیه: تحول نظام قضایی ایران در دوره پهلوی اول

در این کتب به طور خاص به دوره مشروطه و یا بازه زمانی مورد نظر پرداخته نشده است؛ با این حال در میان این آثار، دو کتاب تاریخ حقوق ایران از حسن امین و تحول نظام قضایی ایران از محمدزرنگ، به دوره مشروطه، بیشتر پرداخته‌اند و سایر کتب در باب این دوره، دارای مباحثی مشترک و تکراری هستند. کتاب تاریخ حقوق ایران، جنبه کلی و عمومی دارد و از دوره باستان تا انقلاب اسلامی را دربرمی‌گیرد. مطالب آن در باب تشکیلات قضایی، به طور عمده، رونوشتی از کتاب حقوق اساسی یا اصول مشروطیت از منصورالسلطنه عدل است. نویسندگان آن معتقد است که اوضاع نظام قضا در دو دهه اول مشروطیت، تفاوت چندانی با اوضاع

پیش از مشروطه نداشته و به این ترتیب به دستاوردهای مهم دستگاه قضا به علت رخداد مشروطیت در همان سال‌های نخستین، توجهی نکرده است؛ با این حال برخی مباحث مطرح شده در باب نارساییهای دستگاه قضا در دوره مشروطه، در این کتاب مفید و ارزشمند است.

کتاب دیگر با عنوان تحول نظام قضایی ایران، در دو جلد تدوین شده است. جلد نخست آن به تاریخ نظام قضا از دوره مشروطه تا سقوط رضا شاه پرداخته است و در میان سایر کتب، تنها تألیفی است که سه صفحه ای را به تشکیلات عدلیه در نخستین سال‌های مشروطه از ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۹ ق پیش از تصویب قانون اصول تشکیلات، اختصاص داده است. این اثر از جهت بهره‌گیری از منابع متنوع این دوره، اعم از کتب، مجموعه قوانین و مذاکرات مجلس شورای ملی ارزشمند به نظر می‌رسد.

آثار مذکور می‌توانند در جهت یابی پژوهش‌هایی از این دست مفید باشند؛ اما هیچ یک از آنها از اسناد این دوره استفاده نکرده‌اند. در مواردی که ادعا شده از اسناد بهره‌برده‌اند فقط به مجموعه قوانین مربوط به عدلیه بسنده کرده‌اند. این امر به موانع و مشکلات بهره‌گیری از اسناد تاریخی باز می‌گردد؛ نخست: به مقررات و آیین‌نامه‌های مربوط به آرشیوهای اسناد که آنان را از ارائه خدمات بازمی‌دارد و سبب خستگی و هدر رفت انرژی پژوهشگر می‌شود؛ از این رو لازم است این مقررات در جهت تسهیل ارائه خدمات به پژوهشگران، مورد بازنگری و اصلاح قرارگیرد. دوم: پراکندگی موضوعی اسناد تاریخی به ویژه آن که فاقد طبقه بندی اصولی و نمایه سازی باشند، سوم: دشواری خوانش اسنادی که به

صورت دست نویس است و صبر و حوصله مضاعفی را می‌طلبد. از سوی دیگر کتب مذکور بیشتر به مسائل تشکیلاتی، سازمانی و تصویب قوانین توجه داشته‌اند و به موضوعات مورد توجه این رساله نپرداخته‌اند. بنابراین بهره‌گیری از ده هزار برگ سند مربوط به تشکیلات عدلیه و پرداختن به موضوعاتی که تاکنون مورد توجه قرار نگرفته از جمله: تبیین رابطه مردم با عدلیه، سنخ‌شناسی مراجعان، مؤلفه‌های مورد انتظار مردم از عدلیه، مشکلات قضایی جامعه در دو حوزه حقوقی و جزایی، اقدامات دستگاه قضا در جهت رفع مشکلات. از نوآوری‌های رساله حاضر است.

پایان نامه کارشناسی ارشدی در سال ۱۳۸۴ با عنوان «تشکیلات عدلیه در دوره قاجار» از دانشگاه سیستان و بلوچستان، به صورت توصیفی به وقایع مربوط به عدلیه می‌پردازد. فقط چند صفحه‌ای در آن به وقایع عدلیه در دوره مشروطیت اختصاص یافته که مشترک و تکراری و به اتفاقات مهم از جمله تصویب قانون اصول تشکیلات عدلیه اشاره ای نکرده است. این پایان نامه بیشتر درباره تشکیلات عدلیه پیش از دوره مشروطیت، اثر ارزشمندی محسوب می‌شود.

معرفی و نقد منابع

از آنجاکه منبع مهم و تکیه این نوشتار بر اسناد تشکیلات اداری عدلیه مربوط به دوره معاونت امجدالسلطان است، نخست به معرفی و نقد آن پرداخته می‌شود. در دوره قاجار اسناد دیوانی نزد اشخاص نگاهداری می‌شد به نظر می‌رسد، امجدالسلطان نیز این اسناد را به تأسی از سنت